

Н.К. Місяць,
кандидат педагогічних наук, доцент;
А.В. Білоус,
студентка факультету іноземних мов
(Житомирський державний університет);
В.Й. Білоус,
член-кор. Інженерної Академії України,
(головний офтальмолог, м. Житомир)

ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ЛАТИНСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА ОФТАЛЬМОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

У статті репрезентуються принципи укладання латинсько-українського словника офтальмологічних термінів: подання українського еквівалента разом з ремарками про перевагу запозиченого або автентичного терміна.

Проблеми, що пов'язані з упорядкуванням української медичної, у тому числі офтальмологічної термінології, актуальні для медиків-дослідників, викладачів медичних навчальних закладів, для філологів, які вивчають українську термінологію.

За роки незалежності України державні та приватні видавництва видали близько трьохсот перекладних галузевих словників, серед яких майже сорок словників з медицини. Проте укладання медичних словників не втрачає своєї актуальності, адже сучасна медична термінологія – це одна з найбільш широких і складних у понятійному відношенні систем. Останнім часом медичні терміносистеми досягли значних розмірів, наприклад, у сфері лікарських рослинних засобів налічується понад 80 тис. мовних одиниць. Щороку з'являється більше тисячі нових медичних термінів. Така диференціація медичних галузей знань і відповідних терміносистем полегшує обмін інформацією в межах вузького фаху, але ускладнює комунікацію в межах медичної макросистеми. Укладання фахових термінологічних медичних словників допомагає вирішити це протиріччя. Успіхи у цій справі на користь тих творчих колективів, які включають медиків і філологів. З огляду на роль латинської мови в медичній терміносистемі лікарі Житомирського обласного наукового офтальмологічного товариства разом з фахівцями кафедри слов'янських і германських мов Житомирського державного університету працюють над укладанням латинсько-українського словника офтальмологічних термінів.

При підготовці словника перед авторами постала проблема, якому терміну надавати перевагу: запозиченому чи власне національному. Вирішення цієї проблеми спричинило глибоке дослідження історії формування української медичної термінології, в результаті якого автори дійшли висновку, що у розвитку української офтальмологічної термінології простежуються дві тенденції: використання власних ресурсів мови та запозичення [1].

Тенденція до національного вираження термінів реалізується у перекладах, для яких нерідко використовується народнорозмовна лексика. Наші спостереження [2] показали, що найбільш вдалим є українські народнорозмовні еквіваленти до латинських та грецьких термінів на позначення назв хвороб, що цілком зрозуміло з огляду на багатотисячове існування української народної медицини, наприклад:

набряк повік (лат. *aedema palpebrarum*);
виворіт повік (грецьк. *ectropion*);
бичаче око (лат. *buphthalmus*);
заяче око (лат. *lagophthalmus*);
нерухомість зіниць (лат. *immobilitas pupillarum*).

Наведені українські еквіваленти – це яскравий приклад логічного способу творення термінів: від суті означуваного поняття до пошуку засобів його вираження. Академік В.В. Виноградов зазначав: "Між словником науки і словником побуту – прямий зв'язок. Будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу [3:165].

Анатомічних термінів народнорозмовної природи значно менше. Це можна пояснити тим, що народні цілителі та знахарі зазвичай не мали ґрунтовних знань з анатомії, не вивчали будови ока за книжками й атласами, за спостереженнями в анатомічних театрах університетів і клінік. Серед вдалих анатомічних термінів наведемо такі:

вії (лат. *cilia*);
повіка (лат. *palpebra*);
рогівка (лат. *cornea*);
кришталік (лат. *lens crystallina*);
війкове тіло (лат. *corpus ciliare*);
очна чашечка (лат. *calculus ophthalmicus*);
очний міхурець (лат. *vesicula ophthalmica*).

Деякі українські еквіваленти до латинських термінів мають глибоке народне коріння. Наприклад, термін ЗІНИЦЯ зустрічається у таких поширених жанрах народної творчості, як прислів'я та приказки: берегти як зіницю ока; берегти більше зіниці ока. Термін ОКО сягає праслов'янської доби. Переконалим доказом цього є численні фразеологізми, що віками накопичувались у мові: очима кліпати; очима пасти; очі вилупити; очі колоти

та очі лізуть на лоб; очі побараніли тощо. Всього словник фіксує двадцять сім фразеологізмів (а з варіантами їх ще більше) зі словом ОКО [4].

Народнорозмовна природа деяких українських анатомічних термінів робить їх образними, вмотивованими, завдяки чому вони зрозумілі широкому колу мовців, що не мають медичної освіти, наприклад:

- очна щілина (отвір між очима нагадує щілину);
- склоподібне тіло (речовина нагадує скло);
- слізне м'ясе (нагадує шматочок м'яса);
- слізний мішок (для сліз, нагадує мішок);
- слізний струмок (нагадує струмок, який утворює сльоза);
- слізне озеро (нагадує озеро) тощо.

У наш час наявність серед офтальмологічних термінів українських за походженням неологізмів свідчить не тільки про розвиток української наукової мови, але й про розвиток самої української медицини, зокрема офтальмології. Тканинні препарати, що виготовлені в Українському науково-дослідному інституті очних хвороб і тканинної терапії імені В.П. Філатова АМН України, є інноваційними, і багато з них мають українські назви, наприклад:

- препарат ФіБС (Філатов, Бібер, Скородинська);
- торфот (відгін торфу).

На засадах добору еквівалента рідної мови абсолютно до кожного терміна створювалися українські медичні словники у 20-х роках ХХ століття. Цей процес був оцінений як позитивно (В.К. Чапленко влучно назвав його визвольною тенденцією у термінотворенні), так і негативно. Пуристів критикували письменники й мовознавці. І.Я. Франко закликав принаровлюватися "до духу і звукових правил рідної мови" [5:72]. І.М. Сумцов у "Начерку розвитку української літературної мови" (Харків, 1918 р.) підкреслював, що не слід перекладати слова, які мають міжнародне вживання.

Життя підтвердило, що далеко не всі запропоновані у той час новоутворені медичні терміни витримали випробування часом. У професійному слововживанні вони були замінені запозиченими термінами, наприклад:

- кератит (грецьк. keratos) замість "рогівниця";
- окуліст, офтальмолог (лат. oculus – око; грецьк. ophthalmos) замість "очник" або "оковрач";
- блефарит (грецьк. blepharion) замість "війниця";
- блефароплегія (грецьк. blepharoplegia) замість "повікоспорч";
- пальпєбра (лат. palpebra) замість "кліпавка";
- птеригіум (грецьк. pterygium) замість "прилип" або "песик на оці";
- хоріоїдит (лат. chorioiditis) замість "судинниця";
- екзофтальм (грецьк. exophthalmos) замість "банькатість";
- таламус (лат. thalamus) замість "зоровий пагорб";
- фасція (лат. fascia) замість "стяга" тощо.

Таким чином, уроки історії творення української медичної термінології вчать орієнтуватися на терміни професійного слововживання. Автори зазначеного офтальмологічного словника усвідомлюють важливість збереження латинських термінів technici, тобто еталонних найменувань, що є інтернаціональними не тільки за значенням, але й за формою. Саме це, на думку укладачів латинсько-українського словника, обґрунтовує надання переваги запозиченим термінам, наприклад: альбінізм (білоочість), амбліопія (кваліть зору), факодонез (третиння кришталика), склера (білкова оболонка), кон'юнктива (сполучникова оболонка), афакія (відсутність кришталика), аблефарія (вроджена відсутність повік), анізокорія (неоднакова величина зіниць), ендоефтальміт (гнійне запалення внутрішніх оболонок очного яблука, при якому гноем насичується склоподібне тіло) тощо.

Як бачимо із наведених прикладів, запозичений термін економніший, а фактор громіздкості / негроміздкості надзвичайно важливий у термінотворенні. Окрім того, запозичений латинський термін може стати словотвірною основою ще для одного терміна, а еквівалент рідної мови зазвичай не може виконати цієї функції. Порівняйте: іридодіагностика (від лат. iris), а не райдужкодіагностика, хоча термін райдужка існує; макулодистрофія (від лат. macula), а не плямодистрофія, хоча пляма – це переклад латинського слова macula, ретинопатія (від лат. retina), а не сітківкопатія, хоча термін сітківка використовується, кератопластика (від грецьк. keratos – рогівка), а не рогівкопластика, хоча термін рогівка існує.

У значній кількості випадків уживання запозиченого терміна зумовлене повною відсутністю аналогів в українській мові, наприклад: склера, кон'юнктива, епісклера, астигматизм, катаракта, афакія, колобома, глаукома тощо.

Вивчення української офтальмологічної термінології, її походження, складу, специфіки показало, що запозичені терміни набули поширення в медичній терміносистемі і становлять одну з особливостей наукового стилю української мови. У створюваному словнику до таких термінів подається український переклад, проте зазначається, що у професійному мовленні слід надавати перевагу запозиченню. Наприклад: instillatio – інстиляція (профес.), закрупування (загальн.), adaptatio – адаптація (профес.), пристосування (загальн.). Такі стилістичні ремарки цілком доречні, враховуючи те, що запозичений термін характеризує професійну мову лікарів, а еквівалент рідної мови – це загальнонавчальне слово, наприклад у медичній документації лікар пише visus, а хворому говорить про "гостроту зору", у своєму колі лікарі вживають терміни офтальмотонус, офтальмоскопія, а хворому це називають "вимірюванням внутрішньоочного тиску", "дослідженням очного дна" тощо. У словникових статтях про це робляться відповідні позначення.

Наявність синонімів у межах однієї терміносистеми оцінюється в термінології як явище негативне, проте автори словника вважають доречним віддати данину традиції, і в окремих випадках вони подають синонімічні офтальмологічні терміни, наприклад: офтальмолог (грецьк.) – окуліст (лат.), блефарит (від грецьк. blefaron – повік), пальпебральний (від лат. palpebra – повік), очна щілина – щілина повік, райдужка – райдужна оболонка, рогівка – рогова оболонка тощо.

Терміни-епоніми, що містять імена або прізвища вчених, які причетні до досліджень в офтальмології, подаються у словнику способом транслітерації з дотриманням норм сучасної української орфографії, наприклад: потові залози Моля, складка Гаснера-Розенмюллера, Петитів канал тощо.

Таким чином, при укладанні латинсько-українського словника офтальмологічних термінів автори дотримувалися принципу добору до всіх латинських термінів еквівалента українською мовою. Це може бути пряме запозичення (наприклад, глаукома) або українське слово з глибоким корінням (наприклад, зіниця). При потребі у словниковій статті вміщуються ремарки, наприклад, "профес." - "професійне вживання" тощо. Перевага, яка у словнику надається запозиченням, свідчить про те, що вони забезпечують традиційність розвитку української медичної терміносистеми, яка формується за такими ж принципами, як і медичні терміни в інших мовах світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоус В.І., Місяць Н.К., Білоус А.В. Основні тенденції розвитку української офтальмологічної термінології // III конгрес світової федерації українських лікарських товариств. Тези доповідей. – Львів, Трускавець, 2000. – С. 326-327.
2. Місяць Н., Білоус В., Білоус А. Формування української офтальмологічної термінології // Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства. Зб. наукових праць. Вип. 4. Українське і слов'янське мовознавство. – Ужгород, 2001. – С. 350-353.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 162-189.
4. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови в 2-х томах. – К., 1984. – Т. 2.
5. Франко І.Я. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 29. – С. 51-76.

Матеріал надійшов до редакції 1.04.2004 р.

Месяц Н.К., Белоус А.В., Белоус В.И. Принципы составления латинско-украинского словаря офтальмологических терминов.

В статье представлены принципы составления латинско-украинского словаря офтальмологических терминов: подача украинского эквивалента вместе с ремарками о предпочтении заимствованного или исконного термина.

Misyats N.K., Bilous A.V., Bilous V.I. The Principles of Compiling a Latin-Ukrainian Dictionary of Ophthalmological Terms.

The article presents the principles of compiling a Latin-Ukrainian dictionary of ophthalmologic terms : the presentation of the Ukrainian equivalent together with a note about the advantages of the borrowed or the authentic term.